Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

https://doi.org/10.15633/9788363241278.04

Dariusz Tabor CR

Luksusowe psałterze chrystologiczne XIII wieku: ewangelizacja elit?

W artykule przyjrzymy się iluminowanym księgom z XIII wieku, które znajdowały się w rękach wyjątkowych osób epoki. Pierwszą z omawianych tu pozycji stanowi psałterz z Trzebnicy (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka IF 440). To najmłodszy kodeks, powstały najprawdopodobniej w latach 1238-1245. Zawiera on następujące teksty: *Oratio pro benedictione* (2r), *Psalterium* (9r--143r), kantyki (143r-150v), *Te Deum laudamus* (151r-151v), kantyki Nowego Testamentu (152r-153r), *Pater Noster, Ave Maria, Credo* (153v-154r), *Letaniae sanctorum* (155r-156v), *Vigiliae mortuorum* (156v-157v). Psałterz zdobiony jest siedemnastoma miniaturami całostronicowymi. Osiem z nich tworzy blok zwany *Proemium*, poprzedzający *Psalterium,* i rozpoczynający psalm pierwszy monumentalny inicjał B*(eatus*) (9r). Są to miniatury: *Drzewo Jessego* (1v), *Zwiastowanie* (2r), *Narodzenie* (3v), *Zwiastowanie pasterzom* (4r), *Ofiarowanie w świątyni* (5v), *Pokłon trzech króli* (6r), *Chrzest w Jordanie* (7v) i *Kuszenie Chrystusa* (8r). Treścią tych przedstawień jest tajemnica Wcielenia. Siedem miniatur wkomponowano w tekst *Psalterium*. Każda z nich poprzedza newralgiczny psalm, który stanowi cezurę podziału *psalterium non feriatum* na osiem części. Mówimy jednakże nie o ośmiopodziale, lecz o dwu- i siedmiopodziale, bowiem Psalm 109 dzieli cały blok Księgi Psalmów na część jutrzenną, poranną oraz

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

nieszporną i wieczorną. Natomiast Psalmy 26, 38, 52, 68, 80 97 dzielą psalmy części jutrzennej na siedem części odpowiadających siedmiu dniom tygodnia. Psałterz trzebnicki podzielony jest za pomocą następujących miniatur: *Przemienienie* (29r) – Psalm 26, *Wjazd do Jerozolimy* (42v) – Psalm 38, *Biczowanie* (55r) – Psalm 52, *Ukrzyżowanie* (68r) – Psalm 68, *Zstąpienie do otchłani* (85v) – Psalm 80, *Trzy Marie u grobu* (98r) – Psalm 97, *Wniebowstąpienie* (113r) – Psalm 109. Dwie miniatury towarzyszą pozostałym tekstom księgi: *Maiestas Domini* (154v) poprzedza *Letaniae sanctorum*, a *Sąd ostateczny* (157r) – *Vigiliae mortuorum*.

Z kolei psałterz landgrafa Hermana, powstały w latach 1211--1213 (Stuttgart, Würtembergische Landesbibliothek H.B. II), jest jednym z ważniejszych kodeksów iluminowanych 1. połowy XIII wieku. Tworzą go następujące teksty: Kalendarz liturgiczny (1v-7r), *Psalterium* (8v-157v), kantyki starotestamentalne (158r-167r), kantyki nowotestamentalne, *Te Deum*, *Credo, Quicumque vult* (167v-171v), *Letaniae sanctorum*, *preces, collectae* (173r-176r), *Officium defunctorum* (177r-181r). W tekst psałterza wkomponowano sześć całostronicowych miniatur poprzedzających newralgiczne psalmy: *Chrzest w Jordanie* (31v) – Psalm 26, *Ukrzyżowanie* (73v) – Psalm 68, *Zstąpienie do otchłani* (91v) – Psalm 80, *Wniebowstąpienie* (109v) – Psalm 101, *Zesłanie Ducha Świętego* (124v) – Psalm 109, *Sąd ostateczny* (139v) – Psalm 119. Dwie miniatury podporządkowane są tekstom modlitewnym: *Trójca Święta* (172v) poprzedza Litanię do wszystkich świętych, a *Raj* (176v) znajduje się przed *Vigiliae mortuorum*.

Kolejny psałterz, św. Elżbiety, zdaje się pierwszy pośród wszystkich trzynastowiecznych psałterzy luksusowych powstałych na obszarze niemieckojęzycznym. Przechowywany jest w Archeologicznym Muzeum Narodowym w Cividale del Friuli (ms CXXXVII). Księgę tę tworzą następujące teksty: Kalendarz liturgiczny (1r-7r), *Psalterium* (14v-149r), kantyki starotestamen-

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

towe (149v-158v), kantyki nowotestamentalne (158v-159r), *Te Deum* (159r-160r), *Officium defunctorum* (160v-164v), wyznanie wiary *Quicumque vult* (165r-167r), *Letaniae sanctorum* (167v-171v), kantyki nowotestamentalne (172r-173r). Bogactwo psałterza, oprócz tekstów, stanowią liczne miniatury uporządkowane w czterech cyklach. Pierwszy stanowi *proemium*, czyli blok całostronicowych miniatur poprzedzający *psalterium*. Należą do niego następujące podwójne miniatury: *Zwiastowanie/Narodzenie wraz ze Zwiastowaniem pasterzom* (8v), *Pokłon trzech króli/Chrzest Chrystusa* (9r), *Wjazd do Jerozolimy/Ostatnia Wieczerza* (10v), *Zdjęcie z Krzyża/Złożenie do grobu* (11r), *Trzy Marie u grobu/Zstąpienie do otchłani* (12v), *Wniebowstąpienie/Zesłanie Ducha Świętego* (13r). Drugi cykl stanowią cztery zespoły składające się z całostronicowego inicjału figuralnego oraz całostronicowej miniatury. Towarzyszą one psalmom trójpodziału: 51 – *Tronująca Madonna z dzieciątkiem* (59v), 101 – *Chrystus na uczcie w domu Szymona/Przypowieść o faryzeuszu i celniku* (103v), oraz psalmowi dwupodziału: 109 – *Zaśnięcie Marii/Koronacja Marii* (117v).

Kolejnym cyklem jest zespół inicjałów figuralnych oraz niewielkich miniatur powiązanych z inicjałami ornamentalnymi. Podkreślają one początek newralgicznych psalmów siedmiopodziału części jutrzennej psałterza. Są to: inicjał D(*ominus illuminatio*) Psalmu 26 z przedstawieniem Chrystusa uzdrawiającego ślepego od urodzenia (34r), inicjał D(*ixi custodiam*) Psalmu 38 z przedstawieniem Hioba w towarzystwie żony i trzech przyjaciół (47r), miniatura z przedstawieniem Chrystusa na brzegu Jeziora Tyberiadzkiego, towarzyszącą inicjałowi S*(alvum me fac)* (73r), inicjał E(*xultate*) wraz z miniaturą powyżej zawierającą przedstawienia Józefa i jego braci oraz Józefa przed faraonem.

Cykl przedstawień towarzyszących psalmom części nieszpornej zawiera: miniaturę przedstawiającą Egipcjan ofiarujących złote przedmioty Żydom oraz pogrążenie armii faraona w Morzu Czerwonym (120v) poprzedzającą inicjał I(*n*) (121r) z przed-

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

stawieniem dwóch plag egipskich, a także Mojżesza i Aarona przed faraonem, miniaturę z Marią i Martą przed Jezusem oraz wskrzeszeniem Łazarza (132v) poprzedzającą Psalm 119, miniaturę z pojmaniem Żydów oraz ich niewolą babilońską (139v) poprzedzającą Psalm 136, a także miniaturę przedstawiającą Dawida i muzyków poprzedzającą Psalm 150.

Pozostałe miniatury poprzedzają teksty modlitewne: *Nabuchodonozor i trzej młodzieńcy w piecu ognistym* (Kantyk trzech młodzieńców), *Chrzest Augustyna przez Ambrożego* (*Te Deum*), *Sąd ostateczny* (*Officium defunctorum*), *Dysputa papieża Sylwestra z Żydami* (*Quicumque*), *Tron łaski* (*Letaniae sanctorum*), *Ofiarowanie w świątyni* (*Nunc dimittis*).

Przeanalizowane powyżej kodeksy był już od dawna przedmiotem badań. Wyniki badań nad psałterzem trzebnickim opublikowali Władysław Podlacha, Ernst Kloss, Michał Walicki, Alicja Karłowska-Kamzowa, Konstanty Klemens Jażdżewski, Leszek Wetesko, Wacław Schenk, Andrzej Wałkówski, a także Dariusz Tabor, Sergiusz Michalski oraz Gude Suckale-Redlefsen[1]. Do-

[1] A. Haseloff, *Die thurinigisch-sächsisch Malerschule des 13. Jahrhunderts*, Strassburg 1897, *passim*; F. Kopera, *Średniowieczne malarstwo polskie*, Kraków 1925, s. 24-27; W. Podlacha, *Miniatury śląskie do końca XIV wieku*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936, s. 199-210; E. Kloss, *Dieschlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 12-17; W. Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. 2, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 1963, nr 6, s. 199-200; M. Walicki, *Iluminacje i oprawy rękopisów*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 270-272; K.K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1624),* Wrocław 1993, s. 222-223; *Psalterium nocturnum*, w: *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, red. A. Karlowska-Kamzowa, L. Wetesko, Gniezno 1993, s. 98; D. Tabor, *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004, s. 35-36, 62-64, 120-122, 137-138; S. Michalski, *Psalterium nocturnum*, w: *Herzögeund Heilige. Das Geschlecht der Andechs Meranier im europeischen Hochmittelalter. Katalog zur Ausstellung im Kloster Andechs. 13.*

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

tychczasowe badania koncentrowały się na pokreśleniu miejsca miniatur w malarstwie XIII wieku, genezie ich stylu i inicjałów, jak również na kwestiach kodykologicznych, paleograficznych i liturgicznych. Ważne miejsce w badaniach piszącego ten tekst zajmowały treści miniatur oraz ich relacja do tekstów kodeksu.

Badania nad psałterzem landgrafa Hermana prowadzili Artur Haseloff, Karl Löffler, Felix Heinzer, Renate Kroos, Klaus Schreiner, Fred Schwind. Szczególną uwagę należy zwrócić na serię specjalistycznych artykułów towarzyszących edycji faksymile z 1992 roku[2].

Wyczerpującą monografię, będącą dziełem Haralda Woltera-von dem Knesebecka, posiada Psałterz św. Elżbiety. Autor opisał dokładnie kodeks pod względem kodykologicznym oraz treściowym. Lwią część swej książki poświęcił miniaturom i ich powiązaniom z tekstami, a także funkcjom obrazów, funkcji psałterza oraz kwestiom jego powstania w kontekście dynastii landgrafów Turyngii[3].

Juli - 24. October 1993, hrsg. von J. Kirmeier, E. Brackhoff, München 1993, s. 236; G. Suckale-Redlefsen, *Psalterium nocturnum*, w: *Die Andechs-Meranier in Franken: europeische Fürstentum im Hochmittelalter: Ausstellung in Bamberg von 16.9.1998 bis 30. 9 1998*, Mainz 1998, s. 374-375; D. Tabor, *Cielesność człowieka jako istotny czynnik duchowości cystersów i centralna rzeczywistość cysterskich obrazów*, w: *Studia antropologica: pogranicza historii sztuki i kultury*, red. U.M. Mazurczak, Lublin 2013 s. 13-40.

2 *Der Landgrafenpsalter: Eine Bilderhandschrift aus dem Anfang des XIII Jahrhunderts in der Würtembergischen Landesbibliothek,* mit Einleitung von Löffler, Leipzig 1925, *passim*; F. Heinzer, *Äußeres: Inhalt und Geschichte der Handschrift*, w: *Landgrafenpsalter; Vollständige Faksimile – Ausgabe in Originalformat der handschrift HB II 24 der Würtembergische Landesbibliothek Stuttgart. Kommentarband,* hrgs. von F. Heinzer, Graz 1992, s. 1-29; R. Kroos, *Kunsthistorische Betrachtungen*, w: *Landgrafenpsalter*; *Vollständige Faksimile*, s. 63-139; K. Schreiner: *Psalmen in Liturgie, Alltag und Frömmigkeit des Mittelalters* w: *Landgrafenpsalter; Vollständige Faksimile*, s. 141-184; F. Schwind, *Thüringen und Hessen um 1200*, w: *Landgrafenpsalter; Vollständige Faksimile*, s. 185-216.

3 H. Wolter-von dem Knesebeck, *Der Elisabethpsalter in Cividale del Friuli: Buchmalerei für den Thüringer Landgrafenhof zu Beginn des 13. Jahrhunderts*, Berli 2001, *passim*.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

Dotychczasowe badania przyniosły wiele cennych rozwiązań dotyczących zawartości treściowej księgi zespołu tekstów, genezy stylu miniatur i inicjałów, czasu powstania, ikonografii, związku obrazu i tekstu oraz miejsca księgi w życiu duchowym. Niniejsze przedłożenie stawia sobie za cel odkrycie oddziaływania księgi z całym bogactwem jej tekstów i obrazów na środowiska i wspólnoty, do których była ona adresowana.

Psałterz św. Elżbiety był własnością Zofii z Wittelsbachów, małżonki Hermana I, landgrafa Turyngii z rodu Ludowingów. Zofia była jego drugą żoną, zaślubioną około 1190 roku. Herman zmarł w 1217 roku. Zofia przeżyła go o 20 lat i zmarła w 1238 roku. Małżeństwo to wydało na świat dwie córki oraz czterech synów, z których Ludwig IV został następcą swego ojca[4].

Na dworze Hermana i Zofii przebywała Elżbieta, urodzona w roku 1207 córka króla węgierskiego Andrzeja II i Gertrudy z rodu Andechs Meranier. Przybyła ona na dwór turyński w roku 1201, w wieku czterech lat. W roku 1211 poślubiła Ludwika IV, późniejszego landgrafa[5].

Zofia była posiadaczką zarówno psałterza landgrafa Hermana, jak i Psałterza św. Elżbiety. Nie było w tym nic dziwnego w tych czasach. Posiadanie dwóch iluminowanych ksiąg przez kobiety ze sfer arystokratycznych stanowiło wyraz prestiżu oraz oznakę swoistej pobożności, dlatego Zofia, a zapewne i Herman, zdecydowali się ofiarować jeden z kodeksów, ten, który dziś nazywamy kodeksem elżbietańskim. Zresztą w obu kodeksach znajdują się miniatury przedstawiające parę fundatorów – Zofię i Hermana. Ta miniatura świadczy o tym, że kodeks sporządzono dla rodziny Ludovingów, najprawdopodobniej dla małżonki landgrafa.

---

[4] F. Machilek, *Elisabeth von Thüringen, Hedwig von Schlesien und der Dießer- Andechser Himmel*, w: *Die Andechs Meranier in Franken: Europäische Fürstentum in Hochmittelalter: Ausstellung in Bamberg von 19.06 bis 30.09.1998*, Mainz 1988, s. 96.

[5] Tamże.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

Jadwiga z domu Andechs Meranier, córka Bertolda VI von Andechs i Agnieszki z rodu Wettynów, urodziła się między 1178 a 1180 rokiem. Była wychowywana w klasztorze w Kitzingen. W wieku 12 lat została wydana za Henryka, księcia śląskiego[6]. Jadwiga była w posiadaniu kodeksu – psałterza. Po śmierci męża zamieszkała w obrębie klasztoru mniszek cysterskich w Trzebnicy. Jest bardzo prawdopodobne, że korzystała z tej księgi.

Zarówno Zofia, Elżbieta, jak i Jadwiga jako użytkowniczki ksiąg wpisują się w zapoczątkowany jeszcze w poprzednim stuleciu nowy nurt w produkcji książek. Dotychczas przygotowywano kodeksy na potrzeby wspólnoty. Wspólnotowy użytek i wspólnotowe znaczenie miały księgi liturgiczne, zwykle dużego formatu, dostosowane kompozycją tekstu do płynnego sprawowania liturgii eucharystycznej oraz *officium divinum*. Nawet teksty biblijne, patrystyczne i teologiczne używane przez członków wspólnoty przygotowywane były jako księgi wspólne. Natomiast w wieku XII i w kolejnym stuleciu pojawia się zapotrzebowanie na książkę do użytku indywidualnego. Pojawiają się osoby, które pragną ją posiadać. Są one przygotowane do czytania, dysponują znajomością języków, a książkę traktują jako narzędzie religijności, znacznik pozycji społecznej oraz wyraz splendoru. Jednocześnie należy sobie uświadomić, w jakim celu takie osoby potrzebują książki oraz jakiej książki potrzebują. Najczęściej jest to modlitewnik, zbiór modlitw potrzebnych do praktykowania pobożności[7].

Reforma gregoriańska stała się wielkim impulsem do rozwoju życia duchowego wiernych świeckich. Apel Grzegorza VII skierowany przede wszystkim do arystokratów książąt i rycerzy o wzięcie odpowiedzialności za stan Kościoła zapoczątkował dążenie do znalezienia właściwych form życia chrześcijańskiego

---

6 Tamże.

7 G. Suckale-Redlefsen, *Zwei Bilderpsalter für Frauen*, s. 249.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

dla świeckich[8]. Oczywiście w tym nurcie znalazło się również wezwanie do wypraw krzyżowych, lecz udział w nich mimo pozornej masowości okazał się wyjątkowym i elitarnym rozwiązaniem. Był on pewną wskazówką co do możliwości zbawienia, jakie miał dawać odpust zupełny[9]. Szukano jednak innych dróg. Wskazywało je nauczanie wędrownych kaznodziejów niosących wezwanie do odnowy życia. Widoczne było również oddziaływanie wspólnot kanoników regularnych i mnichów[10]. W XIII wieku doszła do tego działalność mendykantów z ich kaznodziejstwem i promowaniem spowiedzi usznej. Wszystkie te czynniki sprawiły, że w masach świeckich pojawiły się dążenia do realizacji ideałów życia chrześcijańskiego. Przejawiało się to w kilku nurtach.

Pierwszym z nich było dążenie do życia ubogiego[11]. Rodziło się pytanie, jak praktykować ubóstwo przy zaangażowaniu w życie gospodarcze i zarządzaniu rozległymi niekiedy dobrami ziemskimi. Istotne było również pragnienie spotkania ze słowem Bożym i słuchania głoszonego Słowa[12]. Wiązał się z tym częsty zwłaszcza w radykalnych ruchach sprzeciw wobec kleru praktykującego symonię, naznaczonego chciwością i łamiącego czystość[13]. Oczekiwano od duchownych życia ewangelicznego, apostolskiego oraz zdolności do przepowiadania Słowa.

Niezwykle ważne było również poszukiwanie form modlitwy oraz nieustanna próba znalezienia właściwego danemu stanowi modelu modlitwy. Odwoływano się do modlitwy ciągłej mnichów, kanoników regularnych czy mendykantów. Modlitwa promowała doświadczenie Chrystusa jako człowieka i dostęp – poprzez człowieczeństwo – do Jego bóstwa. Doświadczenie mi-

---

8 A. Vauchez, *La spiritualité du Moyen Âge occidental VIIIe-XIIIe siècle*, Paris 1994, s. 95.
9 Tamże, s. 96-98.
10 Tamże, s. 94.
11 Tamże, s. 100-103.
12 Tamże, s. 103-104.
13 Tamże, s. 99-100.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

łosierdzia Bożego w obliczu uznania swej nędzy duchowej było możliwe w spotkaniu ze Zbawicielem

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na iluminowane księgi wysokiej jakości, stanowiące precjoza w produkcji kulturowej tego czasu. Należy również wziąć pod uwagę rolę elit władzy, ekonomię i kulturę tego czasu. W istocie mamy do czynienia z przedstawicielami tych elit w osobach członków rodów Ludowingów z Turyngii, hrabiów Andechs Meranier, dynastii Arpadów, piastowskich książąt Śląska, a także innych nieznanych osób, dla których produkowano te książki. Należy zadać najpierw pytanie: jakie wartości promowały elity? Była to przede wszystkim świadomość własnego wybrania i przeznaczenia do rządzenia powierzonym ludem. Na obszarach Cesarstwa Narodu Niemieckiego wynikała ona z poddaństwa wobec cesarza – pomazańca Bożego. Elity kultywowały pamięć przodków i ich dokonań oraz świadomość swego pochodzenia. Wyraźnie była tu obecna kultura rycerska wraz z akceptacją zadań, jakie powierzano stanowi rycerskiemu. Stąd pochodziły decyzje o udziale w krucjatach. Brali w nich udział niektórzy członkowie rodów, a czasami ginęli z dala od domu. Przejawem ich religijności był fakt posiadania tak zwanego klasztoru rodowego, określanego jako „Eigenkloster" lub „Hauskloster". Wspólnota takiego klasztoru, hirsauska lub cysterska, była zwykle fundowana w celu stałej modlitwy w intencji członków rodu. Taki klasztor stawał się zwykle mauzoleum rodowym. W przypadku Henrykowskiego Śląska takimi klasztorami były najpierw Lubiąż, a następnie Trzebnica, ulubiony klasztor św. Jadwigi. Taka wspólnota była hojnie uposażona przez aktualnie panujących i zobowiązana do duchowego wspierania fundatorów. Klasztorem domowym rodu landgrafów był Reinhardsbrunn w Turyngii. Te klasztory oddziaływały swoją postawą duchową na członków elit.

Wyjątkową rolę odgrywały wśród tej grupy kobiety, małżonki panujących. Mówimy tu o Zofii z Wittelsbachów, Elżbiecie z Ardapów czy Jadwidze z Andechsów. Jako małżonki czołowych

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

członków rodów były one podporządkowane swym mężom[14], jednakże odnajdywały swą szansę kulturową i wyjątkową drogę w religijności, inspirując się wartościami duchowymi, jakie oferowały i preferowały wspólnoty zakonne, istniejące aktualnie i pozostające w dobrych relacjach z domami panującymi.

W środowiskach wyżej opisanych pojawiły się trzy iluminowane księgi. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że służyły one jako wyjątkowe modlitewniki. Nasuwa się pytanie, gdzie te księgi powstały i jakie podłoże duchowe wpłynęło na ich kształt. Kodeksy hermanowski i elżbietański powstały według Haralda Woltera-von dem Knesebecka w opactwie benedyktyńskim Reinhardsbrunn, które było klasztorem rodowym i miejscem pochówku Hermana i Zofii. Psałterz trzebnicki z kolei powstał w opactwie cysterskim w Lubiążu. Klasztory mnisze miały określone i bardzo wyraziste oblicze duchowe i kulturowe. Harald Wolter-von dem Knesebeck, przypisując oba kodeksy klasztorowi Reinhardsbrunn, wskazał na jego związki z kongregacją Hirsau i za podłoże powstania obu ksiąg przyjął mentalność i duchowość hirsauską. Według niego trzy elementy były w niej najbardziej istotne: *contemptus mundi*, *vita apostolica* oraz psalmy jako *vox eccelsiae ad Christum*[15]. Intuicje te należy ocenić jako cenne, ponieważ sięgają one głęboko w dzieje monastycyzmu, jednak zarówno kodeksy turyńskie, jak i księga z Trzebnicy ujawniają elementy, których nie ujął ten wybitny badacz. Jest kilka elementów, o których można wnioskować z samej struktury i zawartości omawianych psałterzy.

Pierwszą rzeczą, która się narzuca, jest struktura modlitwy mniszej. Jej wyraźnym śladem jest podział *psalterium non feria-*

---

[14] G. Suckale-Redlefsen, *Zwei Bilderpsalter für Frauen aus dem frühen 13. Jahrhunderts*, w: *Illuminaten Psalter*, s. 249-258.

[15] H. Wolter-von dem Knesebeck, *Die Landgrafenpsalterien und der Zackenstil: Buchproduktion in Thüringen zwischen Hirsauer Reform und „Hofkultur“*, w: *700 Jahre Erfurter Peterskloster*, hrsg. von der Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten, Regensburg 2004, s. 105-111.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

tum. Nawet w przypadku gdy *psalterium* integruje w sobie kilka różnych podziałów, a ma to miejsce choćby w przypadku Psałterza św. Elżbiety, dwu- i siedmiopodział ujawnia podstawowe wyróżnienie dni liturgicznych. Cezurami tego podziału są Psalmy: 1, 26, 38, 52, 68, 80, 97 i 109. Każdy z nich rozpoczyna *matutinum* dnia, począwszy od niedzieli (od Psalmu 1 do 97), natomiast Psalm 109 znaczy początek pierwszych nieszporów niedzieli[16]. Cezury te świadczą o tym, że zachowano również w psalmach benedyktyński wymóg modlenia się całym *psalterium* w ciągu jednego tygodnia.

Drugim ważnym wyznacznikiem jest ścisły i konsekwentny chrystocentryzm. Miniatury psalmów, czy to zgromadzone w *proemium*, czy to przyporządkowane newralgicznym psalmom, przedstawiają zasadnicze momenty z życia Chrystusa. Wynika to z koncentracji życia wewnętrznego mnichów – zarówno kluniaków i hirsauczyków, jak i cystersów – na osobie Chrystusa. Jednakże przypisanie całemu psałterzowi oraz poszczególnym psalmom konkretnych wydarzeń z życia Chrystusa wynika ze szczególnego odczytania Księgi Psalmów jako księgi prorockiej, zapowiadającej Chrystusa. Jest to wpisane w tradycję zapoczątkowaną poprzez ojców Kościoła, najpełniej wyrażoną przez św. Augustyna w jego *Ennarationes in psalmos*[17]. Odczytanie psalmów dokonywało się nie tylko poprzez liturgię *officium divinum*, lecz przez indywidualne, bardzo osobiste i nastawione na wewnętrzne potrzeby duchowe mnicha studium zwane *lectio divina*[18]. Jednakże już w XII wieku, a coraz powszechniej w wie-

---

[16] H. Schneider, *Die Psalterteilungnin Fünfziger und Zehnergruppen*, w: *Universitas: Dinest an Wahrheit und Leben*, Band I, Mainz 1960, *passim*; R. Kahsnitz, *Der Werdener Psalter in Berlin: Ms. Theol. Latfol 358. Eine Untersuchungzu Problem mittelalterlicher Psalterillustration*, Düsseldorf 1979, *passim*.

[17] Augustinus, *Ennarationes in psalmos*, vol. 1, 2, ed. E. Dekkers, J. Fraipont, Turnhout 2013 (Corpus Christianorum Scholars version), *passim*.

[18] D. Robertson, *Lectio divina: the medieval experience of reading*, Collegevile, Minnesota 2011, *passim*.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

ku XIII, do wspólnot mniszych powoli wchodził inny sposób czytania Pisma, właściwy szkołom katedralnym i zakonnym – bardzo systematyczny i kursoryczny, lecz nastawiony na odkrycie dwóch sensów – duchowego i dosłownego[19]. Czołowym osiągnięciem tej metody wydaje się *In totum psalterium commentarii* Piotra Lombarda[20].

Istnieją dwie cechy charakteryczne, które trzeba uwypuklić, aby zrozumieć psałterze i ich miniatury. Pierwszą stanowi sam obraz. Jest on ściśle związany z tekstem psalmu, powstaje jako rezultat kontemplacyjnego podejścia do Słowa. Jest więc owocem koncentracji na istocie tekstu, na jego dwoistym sensie – dosłownym i duchowym. Jest to również rezultat wysiłku w celu odkrycia głębokiego znaczenia Pisma. Drugą stanowi człowieczeństwo Chrystusa. Trzeba sobie uświadomić, że to właśnie koniec XII stulecia i początek wieku XIII przynoszą i podkreślają zapominany dotychczas aspekt. Jest nim cielesność Chrystusa, czyli Jego konkretność i integralność w relacji. Bóg-Syn Boży w swym człowieczeństwie stanowił w tym czasie pewną nowość kulturową.

Orędzie o powyżej zarysowanej treści wspólnoty mnisze kierowały do osób, które otrzymały psałterze. Było to dziedzictwo ich modlitwy, ich sposobu przeżywania relacji z Chrystusem, a także doświadczania czasu sakralnego. Czy wszystko to zostało zaakceptowane przez osoby posługujące się psałterzami? Aby znaleźć odpowiedź na to pytanie, trzeba pamiętać, że psałterze były reakcją na potrzeby osób świeckich należących do elit społecznych i do dynastii rządzących. Była to potrzeba konkretnego modelu modlitwy oraz pożytecznego narzędzia służącego modlitwie, czyli modlitewnika. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że księgi modlitewne zostały wręcz zamówio-

[19] J. Châtillon, *La Bible dans les écoles du XIIIe siècle*, w: *Le Moyen Age et la Bible*, de Pierre Riché, Guy Lobrichon, Paris 1984, s. 167.

[20] Petrus Lombardus, *In totum psalterium commentarii*, w: *Patrologia Latina*, Tomus 191, kol. 1095-1160.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

ne w skryptorium określonego opactwa mniszego. Owo zapotrzebowanie, nawet zamówienie, mogło być wynikiem dłuższego kontaktu ze wspólnotą mniszą, obserwacji jej życia i praktyki modlitewnej.

Przygotowana księga służyła nie modlitwie wspólnotowej chórowej, lecz indywidualnej pobożności. Wszystkie teksty w niej zawarte były przedmiotem wyboru podyktowanego indywidualnymi potrzebami oraz osobistymi preferencjami. Dlatego, jak już powiedziano, stanowią zbiór, kolekcję tekstów, a nie księgę liturgiczną, zawierającą ryt sprawowania obrzędu. Miały jednak wskazówki i sugestie co do sposobu kształtowania swej modlitwy. Wysuwały na pierwszy plan psalmy i zachęcały do ich chrystologicznego odczytywania. Sugerowały pewne określone psalmy na konkretny dzień tygodnia, czemu służyły ornamentalne inicjały rozpoczynające psalmy newralgiczne oraz poprzedzające je miniatury. Jednak oprócz zawartych immanentnie w strukturze księgi, w jej tekstach i miniaturach, praktycznych wskazań, mnisi benedyktyńscy i cysterscy przekazali użytkowniczkom ksiąg coś więcej. Była to specyficzna atmosfera duchowa, zespół wartości doświadczanych w życiu zakonnym oraz blask ideałów życia religijnego. Należała do nich *oratio continua*, czyli konsekwentna, stała modlitwa oraz akceptacja psalmów jako najważniejszych tekstów modlitewnych. Drugim elementem była koncentracja na Chrystusie, na Jego człowieczeństwie i zbawczym dziele. Wynikało to z chrystologicznego odczytania Księgi Psalmów i każdego psalmu z osobna.

Nasuwa się tutaj pytanie: czy działanie mnichów i tworzenie wysublimowanej, bogatej w teksty – psalmy, kantyki, podstawowe modlitwy – i bogato iluminowanej księgi dla kobiet z elit społecznych było ewangelizacją? Wspólnoty mnisze przy udziale teologów decydujących o kształcie księgi i jej wyposażeniu w obrazy, kopistów tworzących tkankę tekstową czy miniatorów wypełniających przeznaczone na to miejsca obrazami tworzyły wyjątkowe dzieła. Przekazywały w ten sposób zestaw swoich

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

wartości. Czyniły to jednak w odpowiedzi na wyrażane zapewne wielokrotnie zapotrzebowanie na księgę modlitwy indywidualnej. Nie była to więc ewangelizacja w ścisłym, wąskim tego słowa znaczeniu, nie dotyczyła bowiem osób należących do sfery pogańskiej, lecz członków elit społeczeństwa chrześcijańskiego, ludzi władzy, mających wielorakie więzi z hierarchią Kościoła, a co więcej wspierających swój własny klasztor rodowy. Stworzenie psałterzy było próbą zaproponowania własnego sposobu modlitwy i własnego doświadczenia Chrystusa, dokonującego się przez modlitwę psalmami oraz człowieczeństwo Chrystusa. Było to raczej oddziaływanie religijne i duchowe, próba formacji religijnej w oparciu o własną duchowość wspólnoty. Czy rozmijała się ona z metodą życia osoby, która otrzymywała psałterz? Oczywiście, osoba ta nie prowadziła życia monastycznego we wspólnocie, potrzebowała natomiast modlitewnika, aby w swój nurt życia wpleść modlitwę. Należy mieć też na uwadze, że modlitewniki te zostały przygotowane dla kobiet, które w praktykowaniu i rozwijaniu życia chrześcijańskiego widziały swą drogę do niezależności.

Czy wpływ duchowy na osoby posiadające psałterze i ich formacja do życia chrześcijańskiego okazały się trwale? Elżbieta po śmierci swego męża w roku 1227 udała się do klasztoru mniszek w Kitzingen[21]. Później pozostawała pod wpływem franciszkanina Konrada z Marburga, praktykując skrajne ubóstwo i ascezę. Swój psałterz ofiarowała wujowi Bertoldowi, biskupowi Kalocsa (1227-1228), a później patriarsze Akwilei (1229-1251)[22]. Jadwiga wzorowała swoją gorliwość religijną na duchowości cysterek z Trzebnicy. Później jednak zafascynowała się mentalnością i duchowością braci mniejszych. Była przez nich inspirowana do zaangażowania się w działalność na rzecz ubogich. Można by powiedzieć, że projekt formacyjny „Iluminowany psałterz pry-

[21] G. Suckale-Redlefsen, *Buchkunst in Bamberg,* w: *Die Andechs-Meranier in Franken,* s. 256.

[22] Tamże.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

watny" zakończył się fiaskiem. Obie bowiem osoby – Elżbieta i Jadwiga, zamiast benedyktyńskiej równowagi wybrały franciszkańskie ubóstwo i zdecydowaną ascezę. Konsekwencją tego była służba na rzecz ubogich. Znamienna jest decyzja Elżbiety, która przekazała psałterz, dzieło mnichów, swemu wujowi. Wydawał się jej zbędny, nawet sprzeczny z Franciszkowym duchem ubóstwa. Jadwiga, mimo że po śmierci męża wycofała się do Trzebnicy, gdzie znalazła miejsce w obrębie zabudowań klasztornych i nie rozstała się z psałterzem, nadal pozostała wierna franciszkańskiemu, a nie benedyktyńskiemu stylowi życia.

W nurcie tym pojawiło się jednak coś, co można by uznać za wynik formacji za pomocą iluminowanego psałterza. Samo posiadanie tej księgi i modlitwa jej tekstami, szczególnie psalmami, promowało niezależność kobiety i jej samodzielny rozwój. Późniejsze decyzje życiowe Elżbiety i Jadwigi stanowią więc wypełnienie tej samodzielności i wolności. Należy je uznać za najważniejsze konsekwencje stworzenia obu psałterzy.

I libri di lusso i salterii con le miniature christologiche: Lo strumento dell evangelizzazione dell'arictocrazia?

Questo articolo prende in considerazione trecodici miniati – isalteriiforniti dale miniature che rappresentano gli episodi di Vita di Cristo. Si tratta del salterio di Trebniz, 1238 -1245 (Breslavia, Biblioteka Universitaria IF 440), il salterio di landgravio Ermano, 1211-1213 (Stuttgart, Würtembergische Landesbibliothek H.B. II), il salterio di santa Elisabetta 1201-1207 (Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale, ms CXXXVII). Il salterio di Santa Elisabetta era iol prioprieta di Sophia von Wittelsbach, moglie di Ermano I, landgravio di Turingia. A lei apparteneva forse anche il Salterio di landgravio Ermano. Sophia ha regalato questo libro a Elisabetta, figlia di re di Ungheria, futura moglie

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

di Lodovico IV, figlio di Ermano e di Sophia, futuro landgravio. Il salterio di Trebnitz era nelle mani dei Edvige, figlia di Bertoldo VI von Andechs e Agnese von Wittelsbach. Lei ha sposato Enrico, duca di Slezia. La creazione e l'uso dei salterii cristologici vengono situate nel contesto culturale e religioso in cui da una parte emergeva il bisogno di libro di uso provato, d'altra partela reforma gregoriani inspirava i laici alla riceraca della propria pietà e della propria spiritualità. Allora per le donne che provengono dal fior fiore della società sono state preparate i libri della pregiera, ma di qualita speciale. Questi libri sono sati scritti e miniati nei conventi monastici – il salterio di Ermano e ilsalterio di Santa Elisabetta in Reinhardsbrunn dei benedettini in Turingia, il salterio di Trebnitz dei cisterciensi in Slezia. Tutte le due commmunità hanno cercato di communicare alle donne la loro propria spiritualità e la loro propria maniera di pregare. Infatti nei salterii troviamo le tracce della preghiera monastica – i salmi nevralgici della cosidetta partizione liturgica. Anzi, le miniature di vita di Cristo testimoniano lo stretto cristocentrismo dei benedettini e dei cisterciensi. Però, non possiamo chaimare questa prova di trasmettere I proprii valiori spirituali una evangelizzazione. Sarebbe meglio definire questa azione la formazione cristiana di alto livello delle donne di sfera aristocratica. In finr le donne "formate" nello spirito monastico hanno scelto una altra via della vita spiritual, quella francescana, che impegnava alla acsesi e al servizio dei poveri.